

فقیه پرهیزگار
سید محمدحسن مرتضوی لنگرودی
(۱۳۵۰ - ۱۴۲۶ قمری)

نویسنده: استاد ناصر باقری بیدهندی

انتشار: وبگاه رسمی استاد ناصر باقری بیدهندی

www.baqeribidhendi.ir

منبع: فرهیختگان تمدن شیعه nbo.ir

زادگاه و زادروز و دوران دانش اندوزی

در ۲۳ صفر الخیر ۱۳۵۰ هجری قمری در زمین پاک و هوای صاف نجف اشرف در خانواده ای شکوه مند که به فضیلت و سیادت اشتهار داشت، پا به عرصه ی وجود گذاشت. [۱] او ملقب به «عبدالامیر» گردید.

پدر و مادر متقی و پرهیزگار در نکوداشت و حسن تربیت فرزند دل بند خویش در دینداری و دانش پژوهی، از دل و جان کوشیدند.

در نجف اشرف، قرآن خواندن و نوشتن را نزد مرحوم آقا شیخ عبدالله تبریزی و آقا شیخ موسی آموخت و از همان خردسالی تحت تربیت پدر، انس با نماز و دعا و بیداری سحر را تجربه کرد و درخت علم و تقوا بر سرش سایه افکند. او دوران کودکی را در سایه ی پدر و پرورش مادر گذراند.

والد معظم له آیت الله سید مرتضی (ح ۱۳۰۶ - ۱۳۸۳ هجری قمری)

پدر معظم له فقیهی از بزرگان علمای زمان و از تبار نیکان و از دانش آموختگان حوزه ی علمیه ی نجف بود که سال ها از محضر درس پرفیض آیات عظام محمدحسین نایینی و سید ابوالحسن اصفهانی و آقا ضیاءالدین عراقی استفاده ها برد تا این که در شمار شاگردان بزرگ آنان درآمد و از عالمان طراز اول استان گیلان و مراجع تقلید آن خطه ی عالم خیز محسوب شد.

حلقه ی درسش سال ها مجمع فضلا و فرزانهانی بود که از علم و معرفت استاد خویش کسب فیض می کردند. آثار علمی چندی از ایشان به یادگار مانده است.

آن عزیز به برخورداری از سلامت نفس و قلب سلیم و حسن سیرت و صورت و مکارم اخلاق و لطف گفتار و حسن کردار موصوف بود. سخنش هدایت گر، درسش عالم پرور، موعظه اش اثرگذار و نصیحتش آرام بخش همگان بود. آن بزرگوار در نهضت مشروطه، فعالیت چشم گیری داشته است. به همین خاطر، پس از انحراف مشروطیت از مسیر

خود، از آن همه تلاش، اظهار پشیمانی می کرده است. نیز از اولین اقدام کنندگان در امضای اعلامیه ای بود که از سوی علما و مراجع در مخالفت با لایحه ی ایالتی و ولایتی تنظیم شد. روح بلند این فقیه مبارز پس از حادثه ی خونین پانزدهم خرداد ۱۳۴۲ هجری شمسی در نوزدهم صفر ۱۳۸۳ هجری قمری به ملکوت اعلیٰ پر کشید. پیکر پاک و مطهرش در یکی از حجرات صحن عتیق کریمه ی اهل بیت، سلام الله علیها، با تجلیل فراوان به خاک سپرده شد. خدایش در درجات عالی بهشت و جوار صالحان و امامان معصوم، علیهم السلام، پذیرا باشد. [۲]

از شمار دو چشم، یک تن کم   وز شمار خرد، هزاران بیش

این فقیه فرزانه چهار فرزند پسر صالح و دین مدار از خود به یادگار گذاشت که همه در سلک عالمان دین اند: حضرت آیت الله معظم حاج سید محمد حسین مرتضوی لنگرودی مؤلف الرسائل التسع فی مسائل فقهیه استدلالیه. [۳]

حضرت استاد حاج سید محمد حسن مرتضوی لنگرودی، رحمه الله علیه، که در این مقاله با زندگی ایشان آشنا می شوید.

مرحوم حاج سید مهدی مرتضوی لنگرودی (۱۳۵۲ هجری قمری). [۴]

مرحوم حاج سید محمدعلی مرتضوی لنگرودی (۱۳۵۴ - ۱۴۱۶ قمری). [۵]

بالش و پرورش

استاد پس از هجرت به ایران در سال ۱۳۶۱، در تهران مستقر شد. چندی به مدارس جدید رفت و پس از آن، علوم پایه را که جایگاه مهمی در فرهنگ آموزش اسلامی دارد، فرا گرفت و در مدتی کوتاه نیازهای خود را از علوم صرف، نحو، منطق، معانی، بیان، بدیع به پایان رسانید. سپس با عزمی راسخ و بینشی روشن، توجه خود را به رشته ی فقه و اصول و معقول معطوف ساخت.

معالم و قوانین و شرح لمعه را نزد مدرسان مشهور و برجسته آموخت. سپس در سطوح

وُسْطی و عالیہ از افادات علما و بزرگان آن جا خوشه چینی کرد. سطوح عالی (رسائل و مکاسب و کفایه) را نزد ژرف نگرانی مانند والد بزرگوارشان و حضرات آقایان سید احمد شهرستانی و شیخ اسماعیل چاپلاقی و سید جلال حیدری و شیخ احمد سعیدی و دیگران حاضر شد و بهره برد.

در محضر هدایت

آن گاه برای آموختن حکمت و فلسفه به حلقه ی درس شرح منظومه ی سبزواری حکیم متأله مرحوم استاد محیی الدین الهی قمشه ای و درس شرح اشارات محقق طوسی و هیئت فارسی و شرح چغمینی علامه ذوفنون مرحوم حاج میرزا ابوالحسن شعرانی پیوست.

در سال ۱۳۷۳ هجری قمری برای تداوم تحصیل و فراگیری بیش تر به همراه والد مجتهد خود به شهر جهاد و اجتهاد، قم، مهاجرت کرد و در حوزه ی مرکزی قم با فراغ بال و جدیت تمام به درس خارج شرکت کرد و پایه های علمی خویش را استوار ساخت.

در این مقطع، هشت سال از درس خارج فقه استوانه ی فقاہت و تقوا مرحوم آیت الله العظمی بروجردی و فقه و اصول والد معظم و خارج اصول آیت الله العظمی حاج آقا روح الله موسوی خمینی - که مرتبت بلند علمی او برای انبوه شاگردان درسش و علما و فضلالی حوزه، زبان زد بود - شرکت کرد.

نیز از درس فقه آیت الله العظمی گلپایگانی و فقه آیت الله العظمی سید محمد محقق داماد و اصول و معاملات آیت الله العظمی میرزا هاشم آملی و مقدار کمی هم خارج اصول مرحوم آیت الله العظمی اراکی، شرکت کرد.

نیز در دروس حکمت متعالیه و تفسیر و تمهید القواعد و معاد بحار الانوار حکیم متأله و مفسر کبیر آیت الله علامه طباطبایی، رضوان الله علیه، حضور جدی داشت.

سعی داشت از هر فرصتی بهترین استفاده را بکند. این استاد معظم، در مدت کوتاهی

که در نجف اشرف حضور داشتند، در درس های آیات عظام سید محسن حکیم، سید ابوالقاسم خویی، سید محمود شاهرودی نیز شرکت داشته اند.

هر یک از این استادان، سهمی خاص در تربیت و تعلیم این روحانی عالی قدر داشتند. دقت نظر و پافشاری بر فهم متون و قوت استدلال و متانت علمی و پشتکار و حریت علمی و التزام به لوازم ادله ی عقلی و تقوا و وارستگی و آزادمنشی و غیرت دینی وی، از آثار ارجمند شاگردی استاد در مکتب این مدرسان و اساتید نامور بود.

بر بلندای اجتهاد

سرانجام پس از تلاش پیگیر، حضور در محفل علمای برجسته و امداد الهی سید محمدحسن به مقام والای اجتهاد رسید و بر بلندای قله ی استنباط احکام شرعی جای گرفت. این، موهبتی است که تنها شماری از حوزویان آن را کسب می کنند.

هم بحثان و معاشران

حضرت استاد در طول دوران تحصیل با علمای بسیاری در دوره های مختلف، رابطه ی نزدیک داشتند و با تنی چند از بزرگان هم بحث بودند که نام شریف شان را در زیر می آوریم:

حضرات آیات عبدالله جوادی آملی؛ هاشم تقدیری (ره)؛ جلال طاهر شمس گلپایگانی (ره) [استاد این نویسنده]؛ ابراهیم امینی؛ فاضل کرمی زنجانی.

بر کرسی تدریس

استاد به موازات تکمیل مدارج بالاتر، به شیوه ی رایج حوزه های علمی، کار تدریس را آغاز کرد و گروهی از طلاب را با تدریس خود بهره مند ساخت. در سال ۱۳۹۵ هجری قمری شروع به بحث خارج کرد. در فقه، کتاب العروه الوثقی و در اصول، تقریرات درسی اصول استاد عظیم الشأن خود حضرت امام را که بر محور کفایه الاصول بود، موضوع بحث قرار داد و حتی در دوران نقاهت، از آن دست نکشید. اینک نام شماری از شاگردان

استاد را یادآوری می کنیم:

حضرات حجج اسلام سید حسن ابطحی؛ احمد قدسی مازندرانی؛ مهدی مقدسی؛ عباس اسماعیلی یزدی؛ حسین گنجی اشتهاردی؛ مهدی حسینیان قمی؛ سعید داودی؛ مهدی رستم نژاد؛ محمد مصدق یزدی؛ هادی محمودی یزدی؛ محمد هاشم محمدیان؛ صداقت بوشهری؛ محمد حکیمیان؛ مهدی مصدق؛ محمدرضا رهنمائی شهرضایی؛ علی رضا رحیمی گلستانی؛ سید محمدرضا مرتضوی لنگرودی؛ علی عاصمی؛ محمد عاصمی؛ سید مهدی حسینی یزدی؛ محسن صدری مطهر همدانی؛ سید طاهر غفاری ارومیه ای؛ سید محمد مرتضوی لنگرودی؛ سید مهدی مجیدی نظامی؛ سید محمد مجیدی نظامی؛ احمد احمدی لنگرودی؛ محمدتقی قندی تهرانی؛ سید حسن حسینی پناه اردستانی؛ محمود خالقی زرنده؛ مسیح توحیدی اصفهانی؛ علی بهشتی معز؛ محمد ابوالحسن نجفی؛ ناصر باقر بیدهندی؛ محمدی همدانی؛ سید محمد باقر بنی سعید؛ سید محمود بنی هاشمی؛ سید مهدی موسوی؛ الهی؛ محسن فقیهی.

برخی از شاگردان استاد در سطح، حضرات حجج اسلام علی اکبر سیفی مازندرانی، علی اکبر حسینی لنگرودی، علی زمانی شهرضایی، سیف الله عبدالکریمی، حسن دهگان لنگرودی هستند.

مشایخ اجازه‌ی استاد

کسانی که به استاد اجازه روایت داده اند عبارت اند از:

۱ - حضرات آیات عظام سید شهاب الدین مرعشی نجفی

۲ - سید محسن حکیم

۳ - سید محمدرضا موسوی گلپایگانی

۴ - سید مرتضی مرتضوی لنگرودی

۵ - شیخ محمد علی اراکی

۶ - شیخ آقا بزرگ تهرانی

۷ - سید احمد زنجانی

۸ - میرزا هاشم آملی

۹ - سید محمد حسین طباطبایی

۱۰ - سید مصطفی صفایی خوانساری

۱۱ - سید احمد شهرستانی

۱۲ - سید عبدالحمید هاشمی خویی

آثار مکتوب جاودان

حضرت استاد سال ها در راه تدریس و تحقیق و تتبع گام برداشت و برای نشر علوم اسلامی همتی وافى گماشت و از غور در دریای معارف به گوهرهای ارزشمندی دست یافت و آثار ارجمندی به یادگار گذاشت:

۱ - الدرالنضید فی الاجتهاد والتقلید. دو جلد است. شرحی مبسوطی است بر هفتاد و دو مسئله ی العروه الوثقی در تقلید، به اضافه ی مسائل مربوط به اجتهاد و احتیاط که در العروه الوثقی نیامده است.

۲ - کتاب الطهاره. شرح مبسوطی است بر عروه به استثنای دمای ثلاثه و آداب و سنن

۳ - کتاب الصلاه. دو جلد است. شرحی بر کتاب صلاه و صوم از العروه الوثقی تا مبحث اذان و اقامه است.

۴ - کتاب الصلاه. تقریر درس استادش آیت الله بروجردی که از مبحث قرائت شروع شده است.

۵ - کتاب الخمس. تقریر درس استادش آیت الله بروجردی است.

- ۶ - رسالۀ فی القضاء. تقریر درس مرحوم آیت الله بروجردی است.
- ۷ - رسالۀ فی الطہارہ. تقریر درس مرحوم آیت الله بروجردی است.
- ۸ - جواهر الاصول. تقریر درس استادش حضرت امام از مباحث الفاظ تا مبحث اشتغال است. این کتاب چاپ شدہ است.
- ۹ - الدرر الملتقاط فیما يتعلق بالتقلید والاجتہاد. تقریر درس حضرت امام خمینی (ره) است.
- ۱۰ - رسالۀ فی تعارض الادلۃ وتخالفہا. تقریر درس امام راحل است.
- ۱۱ - رسالۀ فی قاعدتی الفراغ والتجاوز. تقریر درس حضرت امام است.
- ۱۲ - رسالۀ فی اصالۃ الصحۃ فی عمل الغیر. تقریر درس حضرت امام خمینی (ره) است.
- ۱۳ - رسالۀ فی القرعہ. تقریر درس حضرت امام است.
- ۱۴ - رسالۀ فی قاعدۃ الید. تقریر درس حضرت امام است.
- ۱۵ - المسائل المستحدثۃ
- ۱۶ - تعلیقہ بر کفایہ الاصول آخوند خراسانی
- ۱۷ - حواشی بر رسائل شیخ اعظم انصاری
- ۱۸ - توضیح المناسک
- ۱۹ - الذریعۃ الی التقی. تعلیقہ بر العروۃ الوثقی، از ابتدای مسئلہ ی تقلید تا نماز جماعت، بہ استثنای مسائل دما ثلاثہ است.
- ۲۰ - وجیزۃ فی تعیین الفجر فی اللیالی المقمرۃ. در این رسالہ برخلاف نظر مبارک حضرت امام، مشی کردہ و نظریہ مشہور را بہ اثبات رساندہ است.

۲۱ - الحجة العلیا فی ولایه الفقهاء

۲۲ - جامع شتات المسائل

۲۳ - رساله فی علائم البلوغ

۲۴ - الفوائد الرجالیة

۲۵ - نوادر الاثر فیما يتعلق بالامام الثانی عشر (عج)

۲۶ - وفيات الاعلام. درباره ی اعلامی است که از سال ۱۳۵۰ هجری قمری که سال ولادت استاد بوده است، تاکنون وفات کرده اند.

۲۷ - اللثالی المنثورہ. ۲ جلد است.

۲۸ - توضیح المسائل. چاپ شده است.

۲۹ - لب اللباب فی طهارة اهل الكتاب. به چاپ رسیده است.

۳۰ - الوجیزة فی اسناد مرویات الائمة، علیه السلام.

از میان این کتب تنها الوجیزه و الدر النضید، وجیزه فی تعیین الفجر فی الیالی المقمره، جواهر الاصول، لب اللباب، توضیح المسائل و توضیح المناسک چاپ شده است. برخی از آثار نیز ناتمام است.

در محراب نماز

حضرت استاد از سال ۱۳۸۹ هجری قمری امامت مسجد سلماسی قم را عهده دار بودند. و هر روز سه وعده (صبح و ظهر و شب) اقامه ی جماعت می کردند. روحانیان باتقوا و اهالی محل در نماز ایشان شرکت می جستند. استاد به نوافل و تعقیبات اهمیت خاصی می داد و پا درد ایشان هم نمی توانست مانعی در این راه ایجاد کند. استاد در پاره ای شب ها، مخصوصاً شب های شنبه، بحث هایی در اصول و معارف اسلام در این مسجد داشته اند. پس از ایشان، فرزند برومند و داماد گرامیش استاد فقیهی در این مسجد

مشهور، اقامهٔ جماعت دارند.

سرپرستی مدرسه‌ی علمیه

سرپرستی و تربیت طلاب مدرسه‌ی علمیه‌ی آیت الله لنگرودی، یکی دیگر از فعالیت‌های ثمربخشی بود که استاد بدان اشتغال داشت.

اخلاق و منش استاد

استاد راحل، قامتی میانه بالا و استوار و قیافه‌ای موزون و نورانی و ملکوتی داشت. بسیار بی‌آزار، باصفا، سلیم‌النفس، خوش‌خو، بی‌هوا بود. استاد نه تنها الگو و اسوه برای عموم مردم بود که خواصّ نیز از رفتار و اخلاق پسندیده و تقید اخلاق عملی او درس‌ها گرفته‌اند. رفتار و عملش بیش از بیانش دعوت‌کننده به ایمان و پارسایی و حق‌طلبی و حق‌جویی بود. مانند رسول خدا، صلی الله علیه و آله، در برابر دین باوران، فروتن و خاضع بود. به تهجد و نوافل و مستحبات و راز و نیاز و دعاها، توجه خاصی داشت. جداً شیفته و علاقه‌مند خاندان گرامی پیامبر اعظم و امامان هدایت، علیهم السلام، بود. در احیای نام اهل بیت، علیهم السلام، به جان می‌کوشید و نسبت به مکتب اهل بیت، علیهم السلام، متعبد بود. به درس و بحث و مطالعه اهتمام فوق‌العاده‌ای داشت. از آن وارستگی بود که هوای نفس را در خویش گشته بود.

جامع علم و عمل و زهد و تشخیص و سلوک صائب و مستقیم و بدون انحراف بود و در تمامی دوران حیاتش کوشید که با پاکدامنی و زهد و سادگی زندگی کند و هرگز دامان پاک خویش را به آلودگی‌ها و جاذبه‌های دنیایی نیالاید. او در زمینه‌ی تزکیه و آراستگی نفس، با صفات پسندیده و ویراستگی از رذائل ریاضت‌ها کشیده بود. ایمان، اخلاص، توکل، تواضع، تسلیم، شکیبایی، حجب و حیا، از ویژگی‌های آن بزرگ‌مرد بود.

ایشان از جوانی به مناسبت ملکات عظیم اخلاقی و قول راسخ و عمل صادق و زهد کامل در میان اشخاصی که با ایشان مصاحبت نزدیک داشتند، بویژه نزد منسوبان و

شاگردان، از محبوبیتی خاص و مقامی والا و احترامی در خود برخوردار بود. بزرگان نیز ارزش می نهادند، دوستش داشتند و نامش را به خوبی و زیبایی می بردند و اخلاق نیکش را می ستودند. حضرت استاد هم دیگران را تکریم می کرد و حتی برای شاگردان خود قیام می کرد و گاه از آنان دل جوئی می کرد و در صله ی رحم کوشا بود و از مرزهای اعتقادی و باورهای اصیل مذهب حق دفاع می کرد.

امید آن که دیگر بار حوزه ها مردانی چون لنگرودی بیروارند.

تندیس تواضع

تواضع و فروتنی استاد زبان زد حوزویان و دانش وران دینی است. داستان های زیادی هم در این باب از ایشان دیده ایم.

استاد در محافل و مجالس، جلوی افرادی برمی خاست در ایام بیماری که ناگزیر بر روی صندلی می نشست، هنگام ورود اشخاص، مرتب عذرخواهی می کرد. اگر دوستان دوران تحصیل به دیدنش می آمدند، علی رغم سختی، به احترام آنان روی زمین می نشست.

ذاکر حق بود

او به حق، مصداق این فراز از دستورالعمل علامه غروی به یکی از شاگردانش بود که: «هر کس خداخواه است، باید همیشه حاضر مع الله باشد و زبان او از ذکر او و قلب او از یاد او خالی نباشد.»

مونس سجاده و ذکر خدا   اهل ذکر و اهل خلوت، اهل حال

همدم تسبیح و قرآن و دعا   فارغ از دنیای پوچ قیل و قال

احترام به استاد

احترامی که ایشان به استادان خود از جمله حضرت امام خمینی، رضوان الله علیه، می گذاشت، مورد توجه و عنایت شاگردان و اطرافیانش قرار گرفته بود. ایشان معتقد بود

افکار حضرت امام، در حوزه، مهجور است و لذا مباحث اصول خود را بر محور جواهر الاصول - که تقریر درس حضرت امام بود - قرار داد.

پرهیز از اسراف

استاد از اسراف جداً پرهیز داشت و می فرمود: «دوری ما از اسراف، به خاطر فرمان خداوند است».

همسر و فرزندان

استاد در بیست و دو سالگی با کریمه ی آیت الله حاج شیخ محمدعلی حائری کرمانی [۶] وصلت کرد. ثمره ی ازدواج ایشان، یک فرزند ذکور و سه دختر بود که هر یک کمالاتی دارند.

بازماندگان

از استاد بزرگوار، فرزند ذکوری به نام حجه الاسلام والمسلمین سید محمد باقی مانده که خلف الصدق و وارث شایسته ی صفات عالی و ملکات فاضله و ملکات چشم گیر پدر است. ایشان علاوه بر تألیف و اهتمام در نشر آثار والد و اقامه ی جماعت به جای پدر در مسجد سلماسی، در دانشگاه میمه اصفهان به تدریس فقه و اصول می پردازد.

همچنین دامادهای معزز و مکرمی دارد که در سلک مقدّس روحانیت هستند و عمر عزیز خویش را مانند استاد در تعلیم و تربیت می گذرانند و منشأ خیرات و برکات در جامعه اند.

۱ - حضرت حجت الاسلام والمسلمین حاج سید محمدرضا (صدرالدین) مرتضوی لنگرودی

۲ - حضرت حجت الاسلام والمسلمین حاج شیخ محسن فقیهی از اساتید محترم حوزه ی قم

۳ - حضرت حجت الاسلام والمسلمین حاج سید محمدباقر فقیه موسوی گلپایگانی

(آیت الله زاده ی گلپایگانی)

غروب آیت فضیلت

پس از عمری با برکت و پرمعنویت و توأم با تلاش برای جلب رضای خالق در عصر روز جمعه ۱۶ دیماه ۱۳۸۴ شمسی برابر با ششم ذوالحجه سال ۱۴۲۶ قمری هم زمان با افول خورشید طبیعت، آفتاب وجود استاد غروب کرد و روح غربت نصیب این ستاره ی آسمان فقاقت و اخلاق در سن ۷۶ سالگی به خاموشی گرایید و به میهمانی پرسرور و شور عرشیان رفت. عارف ربانی و فقیه صمدانی آیت الله العظمی محمدتقی بهجت، رضوان الله علیه، بر پیکر پاکش نماز گزارد. در جوار مرقد مطهر کریمه ی اهل بیت حضرت فاطمه معصومه، سلام الله علیها، در پایین محراب مسجد شهید مطهری (بالاسر) دفن شد. در مراسم تشییع و تدفین او، علمای بزرگ و شخصیت های فرهنگی شرکت کردند و مجالس ترحیم او را به خاطر عظمت مقام علم و دانش و به احترام خاندان بزرگ روحانیت ارج نهادند.

قدر زر زرگر شناسد، قدر گوهر گوهری

بعد از ارتحالش، مجلس های ختم و عزاداری برپا گردید. شاعرانی چند سوگ سروده هایبی انشاد کردند. بنده نیز این بیت شاعر را انشاد می کنم و می گویم:

تو رفتی و خیالت ماند در دل چنان کز کاروان آتش به منزل

خداوند روح پرفتوح استاد بهشت آشیان را با موالیان معصومش، علیهم السلام، که عمر خود را در راه آنان باخته است - محشور دارد. [۷]

نمونه ای از پیام های تسلیت

بزرگان بسیاری به مناسبت ارتحال استاد پیام تسلیت دادند که برخی از آن ها به شرح ذیل است: آیت الله العظمی حاج شیخ لطف الله صافی گلپایگانی در پیام تسلیت خود از استاد این گونه یاد کرد:

فقیه سعید از فقه‌های جلیل‌القدر و اساتید و استوانه‌های نامدار حوزه و صاحب فضایل ممتاز و خصائل «مرضیه‌ی اخلاقی و زهد و تقوا بود و عمر با برکت خود را در تألیف و تحقیق و تدریس سپری کرد. فقدان چنین شخصیت ارزشمندی ضایعه‌ای جبران‌ناپذیر است. رهبر فرزانه‌ی انقلاب، ایشان را فقیه‌ی پرهیزگار معرفی کرد.

مانا باد یادش! پایا باد راهش! خاطره معطرش به صفحه‌ی صفحه تاریخ، ماندگار باد! آمین.

پاورقی

- [۱]. نسب شریف استاد با جهل و چهار واسطه به امام سجاد، علیه السلام، منتهی می‌شود.
- [۲]. برای اطلاع بیشتر ر.ک: چهره‌ای از زندگانی حضرت آیت‌الله لنگرودی از علامه واصف (فدیه)؛ گنجینه‌ی دانشمندان، ج ۲، ص ۲۴۸؛ تربت پاکان قم، ج ۴، ص ۱۹۹۵؛ در سایه‌ی کریمه؛ آثار الحجّه، ص ۷۳، بزرگان تنکابن، ص ۳۳۱؛ مؤلفین کتب چاپی، ج ۶، ص ۱۴۹؛ فرهنگ فارسی معین، ج ۶، ص ۱۸۲۴، تاریخ حکما و عرفای متأخر، صدر المتألهین، ص ۶۸. ستارگان حرم، ج ۱۳، ص ۳۰؛ معجم رجال‌الفکر و الادب فی النجف، ج ۳، ۱۱۳۲؛ پیشینه‌ی تاریخی و فرهنگی لاهیجان و بزرگان آن، ص ۸۴۷؛ نقش آفرینان، ج ۵، ص ۱۰۳؛ مع علماء النجف الاشرف، ص ۴۷۵؛ سیمای لنگرود، ص ۱۶۸، یادنامه‌ی حکیم لاهیجی، ص ۵۹۰ - ۵۹۱.
- [۳]. درباره این فقیه بزرگوار نک: الرسائل التسع. مقدمه.
- [۴]. درباره ایشان نک: گنجینه‌ی دانشمندان، ج، ص، شاعری در مشعر عارفی در عرفات.
- [۵]. درباره ایشان نک: تربت پاکان قم، ج ۳، ص ۱۷۷۳.
- [۶]. شرح حال این مرد بزرگ، در منابع بسیاری آمده است. و راقم سطور مختصری از آن را در کتاب «در سایه کریمه» آورده است.
- [۷]. برای دریافت اطلاع بیش‌تر ر.ک: آثار الحجّه؛ گنجینه‌ی دانشمندان، ج ۹؛ فصلنامه‌ی حوزه شماره مسلسل ۵۵؛ اسوه پاکان از استاد حسینیان قمی.